

Олена Володимирівна Глинянська,
аспірантка
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків

УДК: 342.72/.73

ЕКОНОМІЧНА СВОБОДА: СУТНІСТЬ ТА СТАН В УКРАЇНІ

У статті визначено особливості економічної свободи, проведено розмежування між економічною свободою та свободою економічної діяльності. Проаналізовано індекс економічної свободи в Україні.

Ключові слова: економічна свобода, свобода економічної діяльності, індекс економічної свободи в Україні.

Ця стаття присвячена визначенню природи економічної свободи, її відмінностей від свободи економічної діяльності, а також аналізу індексу економічної свободи в Україні.

Існують різні точки зору щодо природи економічної свободи. Наприклад, В. Речицький вважає, що економічна свобода є структурним елементом свободи як феномена. Одним із дослідників економічної свободи, яких вважають класиками, був А. Сміт, який визначав, що тільки вільний ринок дає можливість досягти більшої продуктивності, а роль держави в економіці має зводитись до необхідного мінімуму, що полягає в запобіганні шахрайству, застосуванні сили на ринку та підтриманні податкової системи [1, с. 97]. М. Фрідман, Ф. Хайек стверджували, що умовою свободи виступає ринкова економіка, а гарантом економічної свободи індивіда є його приватна власність. [Див.: 2, с. 28]. За аксіологічним підходом економічна свобода є фундаментальною засадою реалізації функцій держави в економічній сфері, яка має враховувати наявні структури, процедури і правила, щодо яких склався суспільний договір і вони потребують своєї демократичної легітимації. Наявність розриву між економічними структурами, процедурами і правилами та станом правового регулювання свідчать про існування лише номінальної

(декларованої) економічної свободи, тобто про її відсутність або лише фрагментарні прояви. Логічною є думка професора О. Яременка і з нею варто погодитись, що економічна свобода може бути охарактеризована як історично сформований і такий, що розвивається, спосіб функціонування складних господарських систем. «Оскільки свобода як така належить до споконвічних цінностей людського суспільства, то економічна свобода надає функціонуванню й розвитку господарських систем ціннісного виміру. Базисні форми соціальності – релігія, сім'я, держава – відповідають на запитання «навіщо?». Економічна свобода відповідає на запитання «як?». Економічна свобода як інституційно детермінований тип організації господарської діяльності суб'єктів формується природничо-історичним шляхом і являє собою особливий спосіб організації суспільного господарства, в основі якого лежить провідна роль цінностей, потреб і здібностей людини, яка опосередковує свій соціальний зв'язок шляхом професійно організованої діяльності» [3, с. 4]. Економічна свобода є умовою ефективного функціонування інститутів держави й практичною реалізацією цінностей суб'єкта. Що тут мається на увазі? А мова йде про те, що людині як соціальній істоті властиво бути вільною, і тому, підкорюючись інститутам, які відповідають її цінностям, вона не просто зберігає свою економічну свободу, а піднімає її на більш високий рівень. Якщо ж особа не поділяє цінностей інституту, якому підкоряється, то свобода набирає негативних форм – свавілля, ухилення, злочину.

Конституційний зміст економічної свободи в українській науці досліджено В. А. Устименко. На його думку, до системи фундаментальних економічних свобод входять: ті, які визначають сутність змісту економічної свободи (матеріальні), та інституціональні характеристики. «Матеріальні конституційні свободи складають: право власності, свобода підприємницької діяльності, свобода договору. Інституціональні свободи складають: право на захист і підтримку економічної конкуренції, свобода пересування та вибору місця проживання, свобода руху капіталів, товарів, послуг і робочої сили територією України, право на об'єднання» [4, с. 18]. На нашу думку, такий поділ є не зовсім вдалим. Розглянемо більш детально дану класифікацію. З точки зору В. А. Устименко, «матеріальні економічні свободи відображають економіко-правову природу економічних свобод як гарантованих правом вільного вибору виду і напрямів своєї економічної діяльності», а «інституціональні економічні свободи складають правовий інструментарій забезпечення економічної свободи, тобто сукупність правомочностей приватних осіб, спрямованих на досягнення суспільно корисного результату у сфері своєї економічної діяльності» [4, с. 18, 20]. Як бачимо, у класифікації цього автора, свобода підприємницької діяльності віднесена до матеріальних економічних свобод, водночас свобода руху капіталів, товарів послуг віднесена до інституціональних свобод. Ми ж вважаємо, що вище наведені свободи відносяться до одного рівня свобод. Що стосується свободи пересування та вибору місця проживання, то, на наше глибоке переконання, вони аж ніяк

не відносяться до економічних свобод і не пов'язані з місцем реєстрації підприємницької діяльності. Це ж саме стосується права на об'єднання, яке не відноситься до економічних свобод. Більш доцільним є виділення конституційних принципів забезпечення економічної свободи: 1) свобода підприємницької діяльності; 2) єдиний економічний простір; 3) свобода руху товарів, послуг, капіталів; 4) визнання і рівний захист різних форм власності; 5) підтримка конкуренції. Перераховані конституційні принципи є елементами економічної свободи, і обмеження хоча б одного з них означатиме обмеження економічної свободи в цілому.

Проте слід розмежовувати два різних поняття: економічна свобода та свобода економічної діяльності. Поняття «економічна свобода» є ширшим за останнє. Що ж стосується свободи економічної (підприємницької) діяльності, то сутність її складають: 1) зміст конституційного права на підприємницьку діяльність; 2) сфера захисту підприємницької діяльності; 3) обмеження права на підприємницьку діяльність; 4) конституційно-правові засади монополії; 5) конституційно-правові засади добросовісної конкуренції. Зміст конституційного права на підприємницьку діяльність полягає у можливості вільно обирати вид і напрям професійної діяльності з метою реалізації економічних інтересів, вступати в асоціації. Саме економічні інтереси суб'єкта права на підприємницьку діяльність визначають обов'язки держави та впровадження певних мікро- та макроекономічних правил і процедур національної економічної системи, її конкурентоспроможності на міжнародному ринку. Поняття «свобода економічної діяльності» є складовим елементом свободи конкуренції, яка, в свою чергу, встановлює права підприємців на здійснення вільної господарської діяльності і зобов'язання підприємців стосовно споживачів щодо недопущення зловживання монополюючим становищем на ринку, недобросовісної конкуренції.

Конституцією України закріплено об'єктивний принцип побудови економіки і господарських відносин – принцип свободи підприємництва й економічної конкуренції, який передбачає, що вільній конкуренції надається державний захист, створюється порядок для суб'єктів ринку. Згідно з Конституцією України визначальними засадами у сфері економічної свободи визнаються соціальна функція власності (частина третя ст. 13); рівність захисту усіх суб'єктів власності та соціальна спрямованість економіки (частина четверта ст. 13); економічна багатоманітність (частина перша ст. 15). Стаття 42 Конституції України передбачає гарантії свободи економічної діяльності: «Кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом.... Держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності» [5, с. 42]. Конкуренція, свобода економічної діяльності, різні форми власності є основоположними принципами ринкової економіки. Однак очевидно, що держава має не просто декларувати свободу економічної діяльності, а й запобігати зловживанню з боку сторін її учасників. При цьому дуже важливо забезпечити баланс між індивідуальними та колективними інтересами. Реалі-

зація конституційних принципів ринкової економіки (підтримка конкуренції, свобода економічної діяльності і тощо) не тягне за собою відмову від державного регулювання у цій сфері.

Економічна свобода визначається межами втручання держави в її регулювання. Загалом, функції держави в економічній сфері представлені у вигляді певної системи. По-перше, держава на законодавчому рівні визначає основи економічного устрою шляхом конституційного закріплення форм власності, принципів економічної діяльності. По-друге, для охорони економічного публічного порядку і захисту законних інтересів можливе застосування примусових заходів. По-третє, держава здійснює правове регулювання економічних відносин нормами цивільного, трудового, фінансового та інших галузей права. По-четверте, держава сама є учасником економічних відносин, шляхом створення підприємств. Дуже важливо визначити межі втручання держави, при якому вона, корегуючи економічний розвиток, не буде стримувати розвиток підприємництва. На думку М. В. Савчина, ці межі мають відповідати наступним критеріям: а) збереження сутності змісту основного права на економічну свободу; б) суспільна необхідність у демократичному суспільстві; в) пропорційність [6, с. 99]. На наш погляд, саме публічний інтерес, який визнаний та забезпечений правом, задоволення якого є гарантією існування та успішного розвитку суспільства, визначає ту міру державного втручання в економіку. Взагалі можна виділити три моделі втручання держави в економічну свободу. Перша модель – мінімального втручання – передбачає забезпечення базових державних функцій: забезпечення суспільних благ (законність, правопорядок, безпеку, право власності та ін.). Друга модель – помірною втручання – передбачає регулювання монополій (регулювання її застосування та прийняття антимонопольного законодавства), забезпечення соціального захисту (пенсійне забезпечення, захист на випадок безробіття, інвалідності та ін.) Третя модель – значного втручання – передбачає активне втручання держави шляхом координації приватної ініціативи підприємницької діяльності, втручання в діяльність суб'єктів господарювання. На нашу думку, Україна перебуває між другою та третьою моделями втручання в економічну свободу, проте все ж у подальшому взято курс стратегічного розвитку з метою досягнення першої моделі.

Безперечно, на обмеження економічної свободи впливають внутрішні (стан людини як суб'єкта економічної свободи) і зовнішні фактори (обставини). Внутрішні фактори визначаються здібностями особи (фізіологічними, психологічними, моральними, культурними та ін.). Так, особа, яка не має достатніх знань, у силу своїх фізичних можливостей не зможе займатися діяльністю, пов'язаною з економікою або фінансами, що вже обмежує її економічну свободу через цей внутрішній фактор. Зовнішні фактори існують у наслідок конкуренції, обмежених ресурсів, норм моралі, інтересів інших осіб. Велика кількість факторів, що впливають на сферу економічної свободи кожного індивіда, дають підстави стверджувати, що межі економічної свободи виключно індивідуальні

і можуть відрізнятись від меж свободи іншої особи. Дуже важливим зовнішнім фактором обмеження економічної свободи є інтереси інших осіб. Свобода економічної діяльності не належить до абсолютних прав людини, як, наприклад, право на життя, яке є абсолютним за своєю природою, тобто не підлягає будь-якому обмеженню. Таким чином, у разі необхідності забезпечення абсолютних прав інших осіб, таких як, наприклад, право на життя, свобода економічної діяльності буде обмежена.

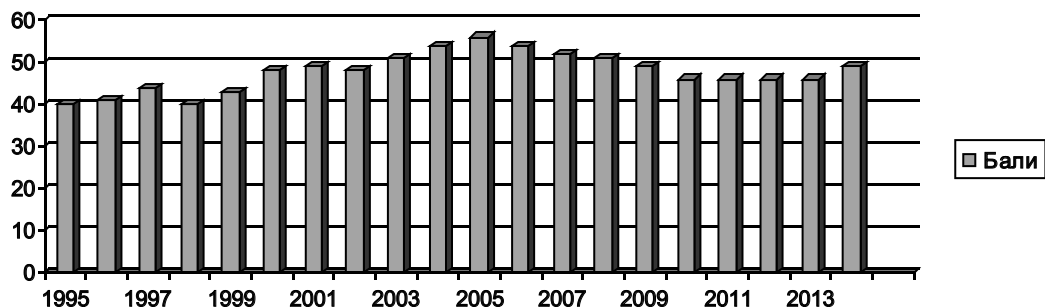
Досить цікавою є позиція відомого економіста, професора Стенфордського університету М. Бернштама. У своєму інтерв'ю стверджує, що економічної свободи взагалі не існує. На його думку, вона завжди відносна: «Існує свобода від чогось конкретного. Є економічна свобода від державних обмежень. Є економічна свобода від соціалізму, тобто від перерозподілу. Це дві різних речі. Інколи вони співпадають, інколи ні. Історія свідчить, що найбільш швидко розвиваються ті країни, де свобода від держави, від регулювання не випереджала свободу від соціалізму, від перерозподілу. Не можна давати свободу тим, хто хоче та вміє грабувати державу або когось персонально. А такі люди завжди є. Латинська Америка, наприклад, «загинула» саме тому, що не змогла зупинити тих, хто прагнув до перерозподілу ресурсів. Вона дала свободу великим землевласникам, рабовласникам, монополістам. У Латинській Америці економічна свобода була направлена від ринку, а не до нього. Економічної свободи там було більше, ніж потрібно» [8, с. 57].

Тож, проаналізувавши різні позиції щодо визначення економічної свободи і її відмінностей від свободи економічної діяльності, ми прийшли до висновку, що під економічною свободою варто розуміти можливість реалізації власних ідей, задоволення власних економічних потреб відповідно до внутрішніх переконань у межах, які не зачіпають свободи інших суб'єктів (як форма індивідуальної та колективної свободи), а також можливість діяти відповідно до власних програм економічного розвитку, визначених на законодавчому рівні з урахуванням економічних інтересів своїх громадян та у межах, що не зачіпають їх свобод, свобод інших держав та суб'єктів міжнародного права (як форма свободи держави).

Економічна свобода має дуже важливе значення, адже за рівнем її розвитку визначається загальна оцінка економічного розвитку країни. У світі існують різні рейтинги розвитку країн, основними показниками яких є політична, економічна, індивідуальна свобода. Одним із таких є рейтинг країн за індексом економічної свободи Heritage Foundation, який визначає американська дослідницька однойменна організація Heritage Foundation й оприлюднює у виданні «Wall Street Journal». Проведені світові дослідження вказують на достатньо сильну кореляцію між економічною свободою і процвітанням країни. Економіки, що мають більш високий рівень свободи, набагато успішніше працюють над зменшенням бідності, ніж жорстко регульовані економіки. Як правило, вищий рівень добробуту, особистої свободи й тривалості життя саме в країнах з високим рівнем економічної свободи.

Індекс економічної свободи Heritage Foundation розраховують як середнє арифметичне за десятима рівноважними показниками: свобода торгівлі, свобода бізнесу, фіскальна (податкова) свобода, монетарна (грошова) свобода, державні витрати, фінансова свобода, свобода інвестицій, захист (гарантії) прав власності, свобода від корупції, свобода праці. Максимальна оцінка за кожним показником сягає позначки 100 балів. За індексом економічної свободи країни світу поділяють умовно на п'ять груп: 1) вільні (free) – з показником 80-100 балів; 2) переважно вільні (mostly free) – з показником 70-79,9 бала; 3) помірно вільні (moderately free) – з показником 60-69,9 бала; 4) переважно невольні (mostly unfree) – з показником 50-59,9 бала; 5) невольні (деспотичні) (repressed) – з показником 0-49,9 бала.

Україна увійшла до групи країн нижчої категорії репресивних економік з показником індексу до 50 балів і посіла 155 місце (49,3 бала). За 20-річний період становлення незалежної України величина індексу економічної свободи країни зростає з 39,9 бала (1995 р.) до 49,3 бала (2014 р.), причому з 1995 р. по 2002 р. Україна була у групі країн з так званою «невільною економікою», з 2003 р. по 2008 р. країна покращила свій рейтинг і піднялась до позиції у групі країн з «переважно невольною» з найвищим рівнем економічної свободи у 2005 р. – 55,8 бала. Проте, починаючи з 2009 р., індекс економічної свободи є нижчим за 50 балів, що відносить Україну до групи країн, де економічна свобода обмежується і є репресивною (Див.: рис.).

Індекс економічної свободи України

Україна знаходиться на останньому місці у рейтингу серед 43 європейських країн і має не найвищі показники (Див.: табл.).

Індекс економічної свободи України та його складові у 2014 році

Загальний бал	Свобода бізнесу	Свобода торгівлі	Фіскальна свобода	Державні витрати	Монетарна свобода	Свобода інвестицій	Фінансова свобода	Захист прав власності	Свобода від корупції	Свобода праці
49.3	59.8	86.2	79.1	37.5	78.7	20.0	30.0	30.0	21.9	49.8

Із десяти критеріїв, що визначають загальний індекс економічної свободи, Україна має високі бали лише у трьох: у сфері торгівлі (86,2), монетарної (78,7) та фіскальної свободи (79,1). Найнижчі бали Україна має щодо свободи інвестицій (20), свободи від корупції (21,9), фінансової свободи (30) та захисту прав власності (30). Порівняно з минулим роком рівень економічних свобод в Україні виріс на три бали, що дозволило країні піднятися в рейтингу на 155 місце.

Експерти, які проводять дослідження економічного розвитку країн, зробили висновок, що за 20-річну історію оцінювання індексу економічної свободи Україна просунулася на дев'ять сходинок вгору. За оцінкою експертів, зростання спостерігається більш ніж з половини економічних свобод, включаючи особливі успіхи у сфері монетарної політики, фіскальної свободи, свободи від корупції та свободи торгівлі. Але таке зростання є досить скромним, зважаючи на той факт, що в 2006 р. Україна посідала 117-те місце і належала до групи «переважно невеликої» економіки.

«Економіка України залишається «репресованою». Більш глибокі інституційні реформи мають вирішальне значення для досягнення вищого економічного розвитку. Законодавча база залишається вкрай вразливою для політичного втручання, і корупція ще більше підриває верховенство закону. Показники свободи прав власності, фінансової та інвестиційної свободи вже декілька років залишаються на тому ж рівні (30, 30 і 20 балів відповідно). Причинами дуже низького рівня інвестиційної свободи в Україні, на думку експертів, є, по-перше, складність і суперечливий характер норм українського законодавства, що регулюють інвестиційну діяльність; по-друге, нерівність умов для українських та іноземних інвесторів; по-третє, слабкий правовий захист інвесторів; по-четверте, непрозорий приватизаційний процес. Бізнес перебуває у тісному взаємозв'язку з політикою. Судова влада перебуває під інтенсивним політичним тиском і значною мірою виконує волю виконавчої влади.

Загальне податкове навантаження становить 38 відсотків валового внутрішнього доходу. Державні витрати складуть 46 відсотків від ВВП. Державний борг 40 відсотків від валового внутрішнього виробництва.

Процес запуску бізнесу був спрощений, але виконання ліцензійних вимог, як і раніше, займає багато часу і коштує дорожче – у шість разів вище за рівень середньорічного доходу. Кодекс законів про працю є застарілим.

Середня тарифна ставка становить 1,9 відсотка. Існує багато державних підприємств і секторів економіки, де іноземні інвестиції обмежено урядом. Фінансова система залишається слабозвиненою. Реструктуризація банківського сектора відбувалася повільно у зв'язку з наслідками недавньої глобальної фінансової кризи, яка призвела до банкрутства та націоналізації низки банків» [8].

Корупція є однією з найсерйозніших проблем України, стан якої продовжує погіршуватись. За індексом сприйняття корупції, який визначає авторитетна міжнародна правозахисна організація Transparency International, Україна в 2013 році посідала 144 місце серед 177 досліджуваних країн [9]. Нагадаємо, що цей індекс вказує на місце країн у рейтингу за їх рівнем корупції в держав-

ному секторі. Оцінка виставляється від 0 (дуже високий рівень корупції) до 100 (дуже низький рівень). Варто зазначити, що Україна має лише 25 балів.

Отже, проаналізувавши індекси економічного розвитку та стану корупції в Україні, зроблені міжнародними організаціями, можна дійти висновку, що банківська система є не досить ефективною, фінансовий сектор недорозвинений, а фінансова система в цілому є слабкою. Рівень державного втручання залишається високим, що в свою чергу негативно впливає на розвиток вільного ринку, заважаючи процесам ринкового ціноутворення і конкуренції. Як свідчить досвід економічно розвинених країн, розмежування вільного ринку та держави забезпечує досягнення високого рівня економічного розвитку. Такі явища, як бідність та низькі темпи економічного зростання, свідчать про низький рівень економічної свободи, що є характерним для України сьогодні.

Таким чином, Україна має підвищувати свій рівень економічної свободи, тим самим піднімаючи рівень життя населення та свої світові рейтинги.

Це можна зробити шляхом забезпечення основ розвитку економічної свободи і визнання важливої ролі держави в економіці, але при цьому її діяльність має бути зосереджена на головних функціях, які не стримують економічних свобод. Необхідно посилити конституційні засади економічної свободи у Конституції України. Конституційні положення, що стосуються певних аспектів економічної свободи, розпорошені в тексті Основного Закону, що негативно впливає на її реалізацію. Так, відповідно до ст. 13 Конституції України держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки, ст. 41 – непорушність права власності, а ст. 42 – свободу підприємницької діяльності. Тому пропонуємо закріпити засади економічної свободи в I розділі Конституції, виклавши ст. 13 у такій редакції: «Засади економічної свободи гарантуються державою. Власність є непорушною. Гарантується свобода підприємницької діяльності, забороняється монополізація та недобросовісна конкуренція». Закріплення економічної свободи як однієї з визначальних засад конституційного ладу забезпечить її реалізацію і надійний захист.

Список літератури: 1. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов : пер. с англ. / А. Смит. – М.: Эксмо, 2007. – 1776 с. 2. Фридман М. Капитализм и свобода : пер. с англ. / М. Фридман. – М.: Новое издательство, 2006. – 240 с. 3. Яременко О. Лібералізм, економічна свобода і держава / О. Яременко // Економіка України. – 2010. – № 12. 4. Конституційні засади економічної системи України : монографія / В. А. Устименко, Р. А. Джабраїлов, В. М. Кампо та ін.; за ред. В. А. Устименка; НАН України, Ін-т економіко-правових досліджень. – Донецьк : Юго-Восток, 2011. – 219 с. 5. Конституція України від 28.06.1996 р. // ВВР України. – 1996. – № 30. 6. Савчин М. В. Конституційний лад України та економічний конституціоналізм / М. В. Савчин // Часопис Київського ун-ту права. – 2010. – № 4. 7. Уничтожить корпоративный социализм : Интервью М. С. Бернштама. // Эксперт. – 2002. – № 14. – 8 апр. 8. Рейтинг країн за індексом економічної свободи Heritage Foundation [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.heritage.org/index/explore.aspx?view=by-region-country-year>. 9. Рейтинг країн за індексом сприйняття корупції Transparency International [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cpi.transparency.org/cpi2013/results/>.

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СВОБОДА: СУЩНОСТЬ И СОСТОЯНИЕ В УКРАИНЕ

Глинянская Е. В.

В статье определены особенности экономической свободы, проведено разграничение между экономической свободой и свободой экономической деятельности. Проанализировано индекс экономической свободы в Украине.

Ключевые слова: экономическая свобода, свобода экономической деятельности, индекс экономической свободы в Украине.

ECONOMIC FREEDOM: NATURE AND SITUATION IN UKRAINE

Glynianska O. V.

In the article there is the features of economic freedom, the differentiation between economic freedom and freedom of economic activity. There is analyzed the index of economic freedom in Ukraine.

Key words: economic freedom, freedom of economic activity, the index of economic freedom in Ukraine.

Надійшла до редакції 21.02.2014 р.